

cives [*Surus* numai ca fiind probabil, dar nu absolut sigur; nr. 120 pentru r. 1 este preferabilă varianta, propusă de L. Balla, *adversus hostes publico[s]*, în loc de cea propusă de J. Fitz, *curator operum*] *q(ue) publico[rum]*, căci S este sigur; în r. 1/2 *c[urator coloniae Ael]iae Aug. I[talicensium]*, propusă de L. Balla, este greu de acceptat; r. 3 *curator viarum Clodiae Cassiae C[iminiae]*, propusă de A. Mócsy, credem că este singura posibilă; r. 3 AESACRII rămâne tot enigmatic; în r. 5/6 este preferabilă întregirea lui A. Mócsy, *ab imp. Vespasiano Caes.] Aug. et Tito [Caesare Aug. f./coronis-] II aurea, m[urali etc.]*, ca fiind singura posibilă, decât cea propusă de L. Balla; nr. 124, r. 3 probabil că a fost FL. QVINTILLA; nr. 139, de ce nu se dă întregirea pentru M.A.S.? Este sau nu *M(ercurio) A(ugusto) s(acrum)*? (cf. Z. Kádár, L. Balla, *op. cit.*, p. 87, nr. 26); nr. 146, r. 10 rămâne neclarificat PROVIN-CIAEL; nr. 149 în r. 4 DOM. SERG. s-a omis *domicilium* și s-a scris numai *tribus* sau SERG. este *domicilium*?; nr. 157 r. 7/8 *Caesia Graeca* nu era necesar a fi explicat, căci reieșea din desen; nr. 167 în r. 3 nu se precizează cum a fost ligatura pentru antroponim și deci, dacă a fost ERANITVS sau ERNIATVS ori (r. 2/3) SERANITVS sau SERNIATVS?; nr. 174, r. 5 P.P. nu poate fi *p(ecuniae) p(ublicae)*, deoarece este scris între QVAES. și AEDILIS; nr. 175, r. 3/4 CALIA/EIYCE se propune a se citi *Cal(l)iaetyce* sau *Callaetyce*; nr. 184, r. 1 mai curind *Coma[gia (?)]*, gentiliciu cunoscut (CIL, III, 14997¹; VI, 2741, 16007; ILS, 6733) sau *Com[cia (?)]* pentru *Comatia*, gentiliciu atestat în Dacia (CIL, III, 1002, 1095, 1096, 7775) și chiar în Pannonia Superior (CIL, III, 14358²), decât *Comag[enia (?)]*, pentru care nu există nici spațiu disponibil; la nr. 206 trebuia să se indice anul miliariului, așa cum s-a procedat și în alte cazuri (nr. 253); la nr. 240 trebuia să se spună un cuvânt despre BALTI ET ARV/IEABVS (cf. Z. Kádár, *Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn*, Leiden, 1962, p. 60) și nu numai o simplă trimitere; la nr. 248 trebuia să se dea data exactă, cu anul, luna, ziua, așa cum se face și în CIL; nr. 250 r. 6/7 *al[a] I Ulp(ia) Con | tarior(um) (milliaria) c(ui) p(raeest)* erau clare în textul epigrafic reprodus în desen, așa încât nu mai era necesară lectura; nr. 262 r. 4/5 TE/—ES a se completa prin *Te[r]es*, fie nume tracice, fie *Te[r]e(n)s*; la nr. 275 pentru *sig. leg. I Ad.--- qui est bello desiderat(o) et --- mil. leg. s.s. --- qui est bell(o) des(iderato)*, trebuia să se insiste sau măcar să se facă o trimitere la E. Ritterling, *RE*, XII, 1399; nr. 281, r. 2 VEX. ALP. C. ANTO, în loc de *v(eteranus) er al(a) p(rima) C(ontariorum) Anto(niniana)* este de preferat *vex(illarius) al(ae) p(rimae)* etc. (cf. K. Kraft, *Zur Rekrutierung der*

Alen und Kohorten an Rhein und Donau, Berna, 1951, p. 146, nr. 256), mai cu seamă că nu se indică vîrsta morții, el probabil fiind încă în viață și ar putea să fie individul din pen-ultimul rînd, *M. Aur. Valerianus / sib. et suis vivi f.*

Terminăm recenziile insistînd asupra calităților de ordin științific al acestei admirabile monografii epigrafice, scrisă la un nivel modern și critic, constituind un util și practic aparat de lucru în domeniul epigrafiei latine.

NICOLAE GOSTAR

L. BALLA, T. B. BUOCZ, Z. KÁDÁR, A. MÓCSY, T. SZENTLÉLEKY, *Die römischen Steindenkmäler von Savaria*, sub red. A. Mócsy și T. Szentléleky, Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1971, 144 p., 191 fig., 3 h.

Vestigiile anticei Savarii au intrat de timpuriu în atenția savanților umaniști, fiind menționate încă în vremea lui Matei Corvin de către P. Ransanus și A. Bonfinius. De-a lungul secolelor, între cei care au inclus în lucrările lor inscripții și sculpturi sau au încercat să scrie istoria orașului roman de pe teritoriul actualului Szombathely figurează nume de prestigiu ale științei istorice și arheologice; A. Marsilius (Marsigli), Th. Mommsen, W. Lipp, A. von Domaszewski, W. Kubitschek, I. Paulovics.

Lucrarea de față are structura unei monografii, a cărei sursă principală, dar nu unică, o constituie monumentele de piatră ale Savariei, nefiind însă omise rezultatele cercetărilor arheologice care au dus la descoperirea lor, ca și la reconstituirea unor complexe. Fiecare capitol este semnat de autori ale căror preocupări predilecte converg către domeniul analizat.

În cap. I sînt menționate punctele în care au fost descoperite ruinele așezării, necropolele romane, monumentele arhitectonice găsite *in situ* sau reutilizate în construcțiile medievale. Prin cartarea acestora, cunoaștem dispunerea lor în Savaria și în *territorium*-ul ei.

În cap. II, cercetarea vieții social-economice, a etapelor de dezvoltare a orașului, este efectuată prin stabilirea unei cronologii cât mai exacte a inscripțiilor și mormintelor, cu sau fără referiri la viața economică propriu-zisă a orașului, printr-o analiză a elementelor ce oferă posibilitatea unor clasificări pe etnie. Fondarea coloniei și populația ei, pornind de la elementele autohtone celtice și continuînd cu veteranii din *Leg. XV Apollinaris* și colonizările ulterioare din diferite părți ale impe-

riului, sînt menționate paralel cu descrierea vieții economice a așezării. Baza economică a Savariei constă în primul rînd în producția agricolă și activitatea comercială, deoarece dintre asociațiile profesionale inscripțiile nu amintesc decît pe *collegium fabrum et centonariosum*. Anexa acestui capitol, cuprinzînd materialul onomastic clasificat după *gentilicia*, este foarte sugestiv pentru înțelegerea structurii etnice și sociale a Savariei pe parcursul celor patru secole de viață romană.

În cap. III, tabloul vieții religioase așa cum poate fi schițat pe baza izvoarelor analizate, se înfățișează la fel de complex ca și în celelalte orașe ale Pannoniei. Dedicățiilor către *Iuppiter*, singur sau împreună cu celelalte divinități ale triadei capitoline, li se adaugă cele către *Mars*, *Victoria*, *Fortuna*, *Hercules*, *Liber* ș. a. Între divinitățile orientale, un loc deosebit este ocupat de cele egiptene. *Iseum*-ul de la Savaria, important și prin piesele descoperite în interiorul său, este printre puținele temple ale zeilor greco-egipteni păstrate în această parte a imperiului. Divinitățile syriene sînt reprezentate în primul rînd prin *Iuppiter Dolichenus*. Viața religioasă, atît cultele oficiale cît și cele private, sînt analizate succint, în cadrul general al sincretismului religios dominant în imperiu în secolele II—III e. n., a politicii religioase în imperiu, pînă la progresul și victoria oficială a creștinismului în secolul al IV-lea.

Capitolul al IV-lea analizează, în special din punctul de vedere al istoricului de artă, reliefurile și inscripțiile votive, portretele împăraților și monumentele funerare. Pe criterii tipologice și stilistice au fost stabilite două faze în arta monumentelor sculpturale ale Savariei. O primă fază timpurie este aceea în care se recunoaște stilul epocii Flavilor și a lui Hadrianus, ultimele monumente avînd unele legături cu arta epocii antoniniene tîrzii și severiene. Cea de-a doua fază ar data de la sfîrșitul secolului al II-lea. Clasificările, exemplificate la diferite categorii de monumente, motive figurale sau ornamentale, sînt însoțite de considerații asupra unor influențe locale, din provinciile vecine sau mai îndepărtate.

Cum se poate observa și din sumarul lucrării, cealaltă jumătate a textului este ocupată de catalogul inscripțiilor, cu un complex și competent comentariu epigrafic și o descriere detaliată a monumentelor sculpturale de toate categoriile. Indicele materialului epigrafic și indicele general, precum și ilustrarea pieselor analizate, încheie acest reușit și echilibrat volum despre Savaria.

EDIT B. THOMAS, *Helme. Schilde. Dolche. Studien über römisch-pannonische Waffenfunde*, Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1971, 150 p., 80 pl. (p. 57—138)

Cartea cercetătoarei maghiare Edit B. Thomas nu este o monografie despre descoperirile de arme de lux din epoca romană din Pannonia, ci, așa cum rezultă și din subtitlu, ea reunește trei studii distincte, primul tratînd despre coifuri, al doilea despre scuturi și al treilea despre pumnale. Autoarea adună toate armele de lux cunoscute din Pannonia din epoca romană, oferind o descriere amănunțită a lor, precum și ample informații în legătură cu condițiile de găsimă, cronologia, tehnica de execuție și proveniența lor. De asemenea, autoarea prezintă principalele opinii referitoare la proveniența armelor de lux din Pannonia, aduce argumente noi pentru susținerea sau respingerea unor teze mai vechi și formulează unele puncte noi de vedere.

Coifurile au fost împărțite de autoare în două grupe. Prima grupă, alcătuită numai din două exemplare, cuprinde coifuri de paradă din bronz cu decor în relief, acoperite cu metal alb (argint), pe care Edit B. Thomas le datează în secolul al II-lea al e. n. și le consideră ca provenind din Orient. Autoarea nu exclude nici posibilitatea ca ele să fi fost lucrate într-un atelier din regiunea Dunării Mijlocii de către meșteri veniți din Orient. Cea de-a doua grupă, din care ne sînt prezentate cinci exemplare, cuprinde coifuri din fier cu creastă, acoperite cu plăci de argint; unul din exemplare (Budapesta — Piața Eskü) era placat cu foi de argint aurite decorate în relief, pe care erau montate și pietre semiprețioase. Cercetătoarea maghiară consideră că aceste coifuri au fost lucrate într-un atelier din Sirmium, între deceniile al doilea și al șaptelea din secolul al IV-lea e.n.; întrebuintarea lor mai este admisă și după această perioadă.

Referitor la coifurile din cea de-a doua grupă, ar fi fost necesară o analiză tipologică mai amănunțită, pe baza căreia să se încerce o eventuală departajare cronologică în ceea ce privește data confecționării lor. Din fotografiile și desenele de coifuri prezentate în planșele X—XXXVII apar diferențieri vizibile. Dealtfel, autoarea recunoaște (p. 22) că exemplarele din această grupă de coifuri prezintă și unele deosebiri. Ținînd seama tocmai de detaliile de ordin tipologic, am înclina să încadrăm exemplarul nr. 4 de la Intercisa (p. 16, pl. XXIII—XXVII) într-o fază mai veche, exemplarele 1, 2 și 3 de la Intercisa (p. 15—16, pl. X—XXII) într-o fază de mijloc, iar exemplarul 5 de la Budapesta — Piața Eskü (p. 17—25, pl. XXIX—XXXVII) într-o fază mai